

Ք Ա Ղ Ց Ա Ծ Ն Ե Ր Ը

I.

Սաստիկ ցուրտ՝ ձիւնաշատ ձմեռ էր. ձիւնը ծածկել էր ամեն ինչ՝ թէ լաւը, թէ վատը, և իր միատեսակ ձերմակ սաւանով սքօղել էր երկիրը, թագցրել իր տակ՝ խորդ ու բորդեր, տգեղ ու գեղեցիկ տեսարաններ:

Ս... գիւղում էլ ձմեռ էր, մահաշունչ ձմեռ... պարզ-կայ գիշերներ էր լինում. ցերեկները նոյնպէս սոսկալի ցրտեր էր. թռչունները օդի մէջ սառում էին ու ընկնում գետին՝ անշնչանում... մարդիկ երկիւղով էին դուրս գալիս տներից...

Առաւօտ էր. գիւղը կծկուած էր ցրտից. ամեն մարդ իր տանն է, վառարանի, օջախի շուրջը նստած, ոմանք էլ դուրս էին ելնում տներից գործով ու քայլում ամայի փողոցներով, որպէս ստուերներ. դրանց բերնից դուրս ելնող յորդ գոլորշին անմիջապէս սառում էր ու դռաւ դնում՝ բեխերի, միրուքի վրայ. բրդէ թելի նման՝ եղեամբ, խաղում էր սառը օդի մէջ...

Այդ օրը արեւն էլ չէր երևում, թագնուել էր ամպերի ետեւ և չէր վստահանում դուրս գալ՝ իր անգօրու-թիւնով մրցել—սառնամանիքի հետ. և միայն խաղաղ շարունակում էր իր կարճ ուղին լուռ հեզութեամբ... իսկապէս երկչոտ էր ու անգօր, որ իր յաղթուած ու գունատ երեսը չէր հանում իրեն ծածկող համարձակ պղտոր ամպերի արանքից: Հորիզոնը մառախլապատ էր, երկինքը յօնքերը կիտել ու տխուր հայեացքով նայում էր՝ ցրտի ձեռքին խաղալիկ դարձած էակներին, որոնցից՝

ոմանք պատասպարուել էին ընակարաններում և իրանց պատրաստ պաշարը վայելում... իսկ ոմանք ընկնում էին այս ու այն կողմ, մի փշուր ուտելիք ճանկելու, իրանց խստապահանջ քաղցը յագեցնելու...

Մարդիկ, ընտանի կենդանիները, թռչունները՝ ուտելու պաշար ունէին. իսկ վայրի կենդանիները, թռչունները՝ չունէին. և բնութիւնը իր անողորմ խստութիւնը գործ էր գնում, չմտածելով, որ զաւակները կմեռնեն սովատանջ...

Ողորմելի ճնճղուկները թռչկոտում, թրթռում էին բակից-բակ, դռնից-դռու, խառնում, քջջում նոր թափած աղբակոյտերը... ապա թռչում մտնում խոտի դէզերի մէջ, կամ ծառերի ճիւղերի վրայ կուչ գալի ու նիրհող դիրք ընդունում, օրօրւում բարակ ոստիկների վրայ, և երազում՝ գարնան զուարթ, ժպտուն, երջանիկ օրերը...

Գիշերները վայրի կենդանիներից աղուէսը գալիս էր գիւղը, հաւաքներից հաւ գողանում. շատ անգամ ալ էլ չէր յաջողւում, ենթարկւում էր շների հալածանքին ու ստված փորով փախչում, կեանքը ազատում: Գայլերը մօտենում էին գիւղին, սկսում իրենց աններգաշնակ ոռնոցը, խանգարում շների հանգիստը. շներն էլ մերթ կաղկանձում էին, մերթ կլանչ-կլանչում, և երբէք չէին սսւնդում... եթէ պատահում էր քամի՝ սուլելով մռնչում էր անհանգիստ, գիշերները դառնում էր մի անտանելի դժոխային համերգ:

Մօտ օրերում մի քանի դէպք էր պատահել, գայլերը շներին փախցրել և պատառոտել գիւղից հեռու:

Գիւղում ասես կենդանութիւնը մեռած էր: Փողոցները դատարկ, ամեն ինչ լուռ էր ու պապանձուած. պապանձուած էր նաև գիւղի միակ աղբիւրը. փոքրիկ գետակն էլ տազ արած, քչացած ջրով, հոսում էր իր մերկութիւնը ծածկող սառուցի տակով:

Վայրի թռչունների, կենդանիների դասին պատկա-

նում էր Օհանեսը Արութը իր ընտանիքով, որ կանգնել էր մի պատի տակ, տխուր, գունատ դէմքով, ձեռքերը ծոցում, նրա տառապող դէմքին նկատում էր թշուառութեան սև կնիքը, որը առհասարակ կրում են խեղճերը. նրա նայուածքն արտայայտում էր վշտի խորունկ դոյութիւնը. ցնցոտիներով հագնուած մարմինը՝ մրսուտ էր, ականջները կապուտել էին. բեխերը և փափախի ճակատի կողմի մազերը դաւում էր ծածկուած, բերնից դուրս եկող գոլորշիից և սառը օդի ազդեցութիւնից... Նա անհանգիստ էր ու վշտացած սպասում էր մարդու, մի բարեբարի, որին պատմել էր իր ընտանիքի երեխաների ցաւալի դրութիւնը և խնդրել նպաստ, օգնութիւն... անա և սպասած մարդը՝ երկու 102 (հաց) ձեռին, տուեց Արութին ասելով.

—Մենք էլ չունենք, վաղը խմորի ենք... ապա խօսքը փոխելով աւելացրեց,—կովդ ի՞նչու չես ծախում... ծախիր ու սովից փրկիր երեխաներիդ... Ինձ լսիր...

—Ախր մի կով է, մի տուն, հնց ծախեմ, պատասխանեց Արութը խեղդուած ցաւոտ շեշտով, հացերը դնելով կռնատակը:

—Ծախիր, Արութ, ծախիր, կովը չի օգնի... ասաց բարերարն ու հեռացաւ:

Արութը սքթած, սառած մարմնով քայլեց դէպի տուն, ձիւնի անախորժ ճոճոցը հանելով. և՛ քայլում էր և՛ կապուտած շրթունքներով մոմոում, երեւի կովը ծախելու և չծախելու հարցն էր լուծում, կամ մտածում երեխաների ու նրանց սպառնացող սոսկալի վտանգի մասին. նա կանգ առաւ մտքի բեռի տակ, ետ նայեց ու էլի շարունակեց քայլել՝ մտախոհ, երազուն հայեացքով, արագ-արագ:

Հասաւ տուն, կանգնեց դռան առաջ. խրճիթից լսուեցին մանկական խղճուկ ձայներ.

—...Մայրիկ, սոված եմ, հաց տո՛ւր...

Մի ուրիշը աղիողորմ լալով, սիրտ մաշող հեկեկոցով ճչում էր.

—Մոված եմ, սոված եմ...

Մայրը հանգստացնում էր գուրգուրալով.

—Լաց մի լինէք, որդիք, հիմա հայրիկը կգայ՝ հաց կբերի...

Արութը լսելով այդ, սիրտը փուլ եկաւ, աչքերից արտասուք թափուեց. դառնացաւ իր բախտի դէմ ու իրան զսպելով ներս մտաւ։ Աթարի թանձր ծուխը դիգուել էր տանը. դառը հոտը անտանելի էր. երեխաները պատառոտուն շորերով հաղնուած՝ շարուել էին կրակի շուրջը, տաքացնում վտիտ մարմինները... Տեսնելով հօրը, մանուկներից երկուսը վեր կացան տեղներից ու բազկատարած վազեցին դէպի նա՝ աղաղակելով.

—հաց տո՛ւր... հաց տո՛ւր...

Արութը լացակամեց, կռնատակի հացերը տուեց երեխաներին ու սառած մարմնով ընկաւ կրակի մօտ— խոնաւ դեղինին՝ հառաչելով.

—Ա՛խ բախտ... ճակատագիր, կեանք... օրեր... դրժութիւն կեանք, անտանելի վիճակ, ախ... ախ, ասես նրա սրտի խորքի թելերը կտրտուեցին, և մի անյայտ ոգի ձայնակցում էր այդ հառաչանքներին ու լալիս դառնագին։

Երեխաները ձգձգեցին հացը և սկսեցին ագահաբար ծամել. մինչ այդ, տանտիկին Եղսօն լալիս էր ու վշտահար տրորւում. նրա տառապատանջ դէմքը նման էր գերեզմանից դուրս եկած մեռելի դէմքի. աչքերը կարմրած էին, ուռած. թերթեւանունքները տմղկուած էր արտասուքի աղի-ջրով. նա իր տարիքին անհամապատասխան ծերացած էր ու կորովացած, երկար տարիների տանջանքը, ճնշուած դրութիւնը շտապել էր իր կնիքը դրօշմել նրա վրայ։ Արութի տասնուչորս տարեկան աղջիկը՝ Անուշը կծկուել էր տան մոայլ մի անկիւնում ու խուլ հեկեկում, կուսական վճիտ արցունքներ թափում... տեսնելով երեխաների ուրախութիւնը, ինքը դադարեց լալուց, աչքերը սրբեց ճղճղուած զգեստի փեղեկով և մի «օֆ» արաւ.

ԼՈՒՄԱՅ 1909 թ.

այդ «ճֆ»-ը դուրս եկաւ մի կուսական կրօնից, որ դեռ ոտք չի դրել կեանքի շաւղին, բայց արդէն ճաշակել է նրա սպանիչ դառնութիւնը. սեփական կուրծքը հարուած է ստացել ու խորը խոցուել... Նա մեղմիկ քայլերով մօտեցաւ երեխաներին՝ հացը բաժանեց երեք մասի, ամենքին տուեց իր բաժինը և ինքը նստեց կրակի մօտ:

— Անուշ ջան, բալտ, դու ինչո՞ւ չես ուտում, դու էլ սոված ես, կեր... ասաց Եղսօն աղջկան, նայելով նրա դունատ խռովայոյզ դէմքին:

— Թո՛ղ երեխէքը ուտեն, նրանք փոքր են, հրաժարուեց Անուշը, — չեն դիմանայ...:

Մանուկներն ուրախ-ուրախ ուտում էին ագահաբար. մերթնդմերթ էլ իրար բաժին խլում:

Խրճթում տիրեց լռութիւն... Լեցին երեք ճնշուած սրտեր, լեցին և երեք՝ ուրախ սրտեր. երեքը ցաւատանջ էին, երեքը անհոգ, երեքը վաղաժամ թոռոմած, երեքը նորափթիթ...

Ծուխը հետզհետէ շատանում էր աթարի մշտավառ կրակից. ծխնելոյզը դժուարանում էր իր մէջ հաւաքել ու արտահանել սառը օդին յանձնել և դրա հետ՝ տան վշտի գէթ մի մասը:

Երկար չտեց այդ քար լռութիւնը. Սրութը քաշ դցած գլուխը բարձրացրեց, շարժեց ծանրաբար, դարձաւ կնոջը:

— Եղսօ, մեր դրութիւնը օրաւուր վատանում է, սո՛վը բուն է դրել մեր տանը, հարկաւոր է մի ճար, մի հնար անել և այդ ճարը այն կլինի, որ մեր ունեցած մի հատիկ կովը ծախենք, մեր երեխաներին ազատենք անողորմ սովի ճանկերից... Ի՞նչ կասես:

Կինը շուարած մնաց, շշմեց, ասես շանթահարուած... Նա կովը երեխաներից շատ էր սիրում, խորապէս ազդուեց, սիրտը ճմլուեց, լեզուն բերանում չորացաւ, ոչինչ չկարողացաւ պատասխանել, լռեց. խորասուզուեց մտքերի ծովը... Նա իր աննման Ջէյրանին չէր փոխի ողջ գիւղի հետ, չէր

փոխի նոյնիսկ ողջ աշխարհի հետ։ Աէյրանը աննման էր, Աէյրանը անգուգական էր Եղսօի համար. նա լաւ կհամարէր զրկուել գաւակից, քան սիրուն կարմիր Աէրանից, որը իրանից շատ երախտիք ունէր երեխաների տան վրայ... մի ընտանիք կերակրող էր Աէյրանը, ինչպէս զրկուել նրանից. դժուար էր, շատ դժուար, մահու չափ ծանր... մտածում էր Եղսօն, և շարունակում լռել՝ մտահոգ, ներքնապէս յուզուած...

— Հը, ինչ կասես, կրկնեց Արութը։

Դարձեալ լռութիւն... Արութն զգում էր պատճառած ցաւը, բայց ինչ արած, պէտք էր փրկութեան մի ելք որոնել. եթէ ոչ կմեռնեն սովատանջ ու քաղցած... արդէն սովը իշխում էր, և դրա հետեանքը կլինէր մահը... սոսկալի մահը...

Արութը հարցը երեքկնեց։

Երկար լռութիւնից յետոյ, վերջի վերջոյ Եղսօն պատասխանեց.

— Դու գիտես... բայց վա՛յ էդ պատասխանին, որ սրբտի խորքից, մի խորունկ— ան էլ՝ հետը դուրս բերեց։

Անուշը աւելի տխրեց, նրա կուսական քնքոյշ սրտին ևս ազդեց Աէյրանը ծախելու վճռականութիւնը։

Այդ ժամանակ մանուկներն էլ ծամծմում էին հացը՝ անհոգ ժպտալով։

Արութը լռութեամբ դուրս գնաց...

II

Կովին եղջիւրները թոկով կապած, Արութը բերել էր բակը։ Կովը կարմիր էր, գեղեցիկ դէմքով, ճակատի մէջ տեղը կար՝ եռանկիւնաձև սպիտակ նշան. կովը վշտոտ էր երևում, աչքերում տեսնւում էր արտասուք. նա իր բաժանուելու և վերջին հրաժեշտի արցունքն էր թափում ու ողբում մօտալուտ մահը, որ վերջ պիտի դնէր սպանդադործի՝ վիզ կտրելու համար մկրտուած՝ դանակը։

Տան անդամները, բացի մէկից, շրջապատել էին կովին, վշտահար դիտում ու լալիս... մի տան յոյս էր, մի

տան ապաւէն, տանուամ են ծախելու, ինչպէս լաց չլինել զրկուամ են այդ յոյսից:

Եղսօն մօտեցաւ կովին, համբուրեց ճակատը, պռօշները, պարանոցը ու ետ կանգնեց՝ գոչելով.

—Մէլ, Ջէյրան, զրկուամ են քեզանից... բալէք, ձեր երկրորդ մօրը տանուամ են...:

Արութը՝կովը քաշելով առաջ գնաց:

Տեսարանը սրտաշարժ էր ու յուզիչ. քարը լաց կլինէր, երբ տեսնէր երեխաների հոգեմաշ լացը, հեկեկոցն ու յուսահատ ճիչները...

Մէկը բղաւում էր.

—Վայ, տարան Ջէյրանին...

—Մեր կովը ուր են տանում... լացակամած աղաղակում էր միւսը:

Իսկ Անուշը հանդարտ լալիս էր:

Մեռած մարդու վերայ այնքան չէին լալ ու հառաչիլ, որքան այդ կովի համար:

—Դնացէք տուն, բալէք, գնացէք, սառաք, ասաց Եղսօն շարունակելով նայել ամուսնու ետեից:

Երեխաները հեռացան:

Եւ երբ կոյն ու ամուսինը ծածկուեցին իսպառ, ինքն էլ հառաչելով մտաւ տուն: Տունը արդէն ազատուել էր գորշ ծխից, աթարի կրակը հանգել, բացուել էին սև ծխոտուած մռայլ անհամբոյր գերանները, պատերը. մռայլ տեսք էին ստացիլ խրճիթի առարկաները. սև ու մռայլ էր ամեն ինչ, ինչպէս խրճիթում պարտկուող ճակատազրիսեկողմին արժանացած էակները սրտերն ու դէմքերը...

—Ի՞նչ պիտի ուտենք, մայրիկ, հարցրեց Անուշը թոյլ ձայնով:

—Մեր հարեան Սաթօից փոխ կառնես... մինչև հիմի չէր տալիս, բայց այսօր կտայ, որովհետև կասես— կովը տարանք ծախելու... շուտով ալիւր կառնենք, հաց կթխենք—ասաց Եղսօն ու մօտեցաւ օջաղին՝ կրակը նորոգի:

— Էս մի շաբթից աւել է, — խօսեց Անուշը, — ամեն օր գնում եմ, միայն առաջի օրն է տուել, իսկ մնացած օրերը ասում էր՝ — մենք էլ չունենք. հա, մի օր էլ ասաւ՝ — ձեզ տամ, համից ստանամ... Էդ խօսքը սրի պէս տընկուել է սրտումս... զիտեմ մայրիկ, ինչքան անտանելի է, երբ մի բան ես ուզում — չեն տալիս ու վրէժն էլ մի քանի թթու-կծու խօսք են ասում... վերջացրեց ու փէշը տարաւ դէպի աչքերը:

— Լաց մի լինի, բալաս, այդպէս են մարդիկ, այդպէս է աշխարհս. ունևորը՝ չունևորին չի պարտական, հարուստը՝ աղքատին, ասում են դրանք. բայց չգիտեն, որ մի օր էլ հարուստը կաղքատանայ, աղքատը՝ կհարստանայ. աշխարհս աստիճան-աստիճան է, որդի, մէկը վեր է գնում՝ երանութիւն, երջանիկ կեանք վարելու... մէկը վայր է գալիս՝ ցաւ, տանջանք, դառնութիւն ճաշակելու, որպէս մենք ենք, բալաս... բայց մենակ մենք չենք այսպէս խեղճ. մեզ պէս հազարաւոր խեղճեր կան էս ապառաժ աշխարհում, էս անգութ երկրում...

Դրսեից լսուեց տաւարի բառաչ, հետն էլ՝ «հօ, հօ»։ Եղօսն շտապեց դուռը. Արութն էր. կոմը երկար պտտել էր գիւղում, ամենքին ասել, մինչև անգամ խնդրել, որ առնեն, այնուամենայնիւ՝ ոչ ոք չի կամեցել, չի ցանկացել գնել. հիմա յետ է բերել և ուզում է Զ... աւանը տանել, այնտեղ ծախել: Կնօջն ասաց, բաշլըղը բերի, և որ քանի շուտ գնայ կծախի ու շուտ կվերադառնայ. գուցէ այնտեղ աւել գնով վաճառի... Մենակ չէր գնում Արութը, հինգ հոգի էին. հինգին էլ ցաւն ու կարիքն էր ստիպել այս դաժան ահարկու ճմրանը ճամբորդել, այն էլ՝ այն վտանգաւոր ճանապարհով, որ քանի քանիսի մահուան պատճառ է եղել, բուք բորան արել՝ խեղդել, անշնչացրել...

Եղօսեց Ասօն էլ եզն էր տանում նոյնպէս ծախելու, ընտանիքի ցաւն ու կարիքը հոգալու... Երկու կենդանին առաջ արին ու հինգով ճանապարհ ընկան...

Նդսօն նայում էր՝ ամուսնու և տարուող տան միակ յոյսի ետեից տխուր դառնութեամբ. նրա մտքերը պաշարուած էր սև երեակայութիւններով... այն ճանապարհը, որով պիտի անցնէր ամուսինը, շատ քաբասիրտ էր, անողորմ. ձմեռ չէր լինի, որ այդ ճանապարհին մարդ թիփախեցուց չլինէր, բուք բորանի չհանդիպէր, չ'անյայտանար ձիւնի տակ. երկիւղ էր անում Նդսօն ամուսնու մասին ու նախապաշարում՝ մոայլ, սև մտքերով. Նա շարժուեց տեղից և մտախոհ, ծանր քայլերով մտաւ տուն:

— Հայրիկը գնաց շհարը*), որդիք, այնտեղից ձեզ համար շորեր կբերի, որ հագնէք, էլ չմըսէք... փող կբերի, հաց կառնի, որ ուտէք կշտանաք, էլ չսովէք...

— Բա մեր Զէյրանը ո՞վ պտի ըլի, հարցրեց մանուկներին մէկը՝ տխուր:

Մայրը պատասխանի փոխարէն հառաչեց ու լռեց:

Մի առժամանակ խրճթում իշխեց լուռթիւն...

Օջաղը բռնուլով վառւում էր. երեխաները դարձեալ գրաւել էին իրանց տեղերը՝ օջաղի շուրջը, տաքացնում էին սառած, մերկ, վտիտ մարմինները:

— Անուշ բալաս, գնա Սաթօից երկու հաց բեր փոխ, երկու օր է բերանս նշխարք**) չեմ դրել, անօթի եմ, գնա, որդի, գնա...

— Մայրիկ, ես էլ սոված եմ, սիրտս տրորւում է. երկու օր է գնում, ես էլ ոչինչ չեմ կերել... գնամ, տեսնենք դա էլ կտայ, թէ իր զայդի կըջըլ, ասաց Անուշն ու դուրս դնաց:

Մայրը նայեց աղջկայ ետեից և գլուխը օրօրեց.

— Քօռանամ ես, որդի, քո հասակակիցները՝ երջանիկ, ուրախ զուարթ՝ խաղում են, թռչկոտում... մինչդեռ դու կուշտ փորով, հաց էլ չես ուտում... Ա՛խ Աստուած, սա էլ Գո ստեղծածը չէ... Խնչու մէկին հասցնում ես՝ մեծ փառքի, վայելքի, որ չգիտեն ինչպէս շռայլել ու

*) Գիւղացիները թէ քողաքին, թէ դիւղաքողաքին չշարժ են տաում:

**) Պատառ հաց:

ծախսել... իսկ միևսին՝ օրուայ հացի կարօտ, մեքէ, քաղցած, սրա նրա՝ դուռը ընկած, որ լաց ու կոծով է անց կացնում օրուայ շատ մասը, աղերսելով մուրալով է ապրում... Անարդար դատաստան է...

Դուռը ճռուց. Անուշը ներս մտաւ.

— Մայրիկ, ասում է՝ չունենք, քեզ ասել եմ, որ էլ չգաս մեր տուն, և շատ էլ նեղացաւ, բարկացաւ վրաս՝ ասաւ՝ «կորի»:

— Ոչինչ, որդի... Մարիամի տունը գնա. ասա՝ հայրիկս կովը ծախելու է տարել, շուտով հաց կունենանք... ձեր փոխը կըտանք... խօսեց Նդսօն լալկան ձայնով, — Գար հարեաններ, ապառաժ, անգութներ... բա ձեր խիղճը մեռած է, որ սովածը ձեզնից հաց է փոխ ուզում՝ չէք տալի... անգութ անխիղճներ...

Անուշը՝ գնաց եկաւ, մի հաց փէշում փաթըթած, ուրախադէմ, բայց գունատ, դալկացած դէմքը, ցրտից կապտել էր. նա մօտեցաւ մօրը, հացը տուեց նրան՝ ասելով.

— Գնացի, ղոնաղ *) ունէին, որ ասացի, երկի ղոնաղից ամաչեց, էնտուր տուեց, թէ չէ չէր տալ...

— Օ... անողորմ աշխարհ, անգութ մարդիկ. մէկը՝ ուտում է խմում, մէկը՝ սոված է քնում. մի տեղ՝ ուրախութիւն, խնդութիւն, ծիծաղ, մի տեղ՝ տըրամութիւն, լաց, սուգ ու վիշտ... Ընչպէս աշխարհ է, մէկը՝ միևսիցաւերին, դարդին անտարբեր. մըմնջում էր Նդսօն հացը լմամորելով:

— Մայրիկ, հայրիկը երբ կգայ, հարցրեց Անուշը, ճակատին թափուած սև գանգուր մազերը ետ տալով:

— Է՛գուց առաւօտ. օճ հիմի ընչպէս է մըսում, հագի շորերը՝ բարակ են, ճղճղուած... Էն գիժ սարով պտի անցնի, էն գուլումի սարովը, որտեղ մարդիկ են ցրտահար ըլում...

*) հիւր

—Հնա, մայրիկ Դավաը պտի անցնի՜... ուր անցեալ տա-
րի մեր հարեան Խէչճն թեփախեող եղաւ... հնա, փխս
սար է...

—Է՛հ որդի, մի յիշիր էդ անունը, սիրտս սեանում
է, աչքերս մթնում. նզովուի էդ սարը, գէշ սար է, մար-
դակեր սար է, փխս էլ ճամբա է... և նա գլուխը կախեց
կրծքին ու լռեց. արտասուքի երկու կաթիլ ընկաւ աչ-
քերից:

Լուռ էին...

III

Երեկոյ էր. տեղաշորը գցեցին չոր խսիւրի վրայ.
պատառտուն հնամաշ էր՝ վերմակը, դօշէկը և բարձը,
բուրդը դուրս էր թափւում ճեղքերից. երեխաները հանուե-
ցին, մտան անկողինը, ու սկսեցին փափսուկով խօսել...
Քիչ յետոյ Անուշն էլ պարկեց. մնաց միայն տան մայրը՝
օջաղի դրաղին նստած, սև գալարուն մտքերով լի գլուխը
կրծքին կախած... նրա աչքերի առաջ՝ ներկայանում էին
ահաւոր այլանդակ պատկերներ, իրանց սարսեցուցիչ տա-
րօրինակ տեսքերով ու մռայլում նրա դէմքը:

Տունը մութն էր ու խաւար, ճրագ չկար. աթարի
կրակն էր, որ պլպլում էր, ինչպէս հոգևարքի մէջ հի-
ւանդ, ու լուսաւորում նրա դէմքը, խրճիթի սև անկիւն-
ները ու էլի իջնում, շուրջը թողնում խաւար, անթափանց
ճնշող խաւար...

Դրսեր քամին փչում էր՝ անհանգիստ մռնչալով.
շները սկսեցին կախկանձել, կոնգոռնալ. իրանց չարագու-
շակ ձայներով վրդովեցին գիշերային անդորրութիւնը և
աղմկեցին ամբողջ գիւղը. իսկ գիւղը քնած էր՝ ցրտից
ճնշուած, կծկուած...

Այդ անախորժ կաղկանձոցը վատ էր թւում Նղսօին.
նա զայրացաւ, յուզուեց.

—Ձեր տիրոջ գլուխը ուտէք, բէխեր անտէրներ, ո՞վ
գիտի էլ ի՞նչ չարիք է գալու, ի՞նչ էք գուշակել... ձեր

ձէնը շուտ է լսում Աստուած, ձեր գանգատը, ձեր բողոքը, նա թէզ է կատարում... անտէր մնաք, սատկէք... մրմնջում էին Նիսիի շրթունքները. նա ալ ձեռքը նեցուկ տուեց գլխին, աչքերը յառեց կրակի պալլացող բոցին, ու լուռ, մտքի ետեից ընկաւ...

Գայլերը ոռնացին՝ սոված, քաղցածի ոռնոցով. վերսկսուեց ամեն գիշերուայ դժոխային համերգը...

Տանտիկիներ հանուեց մտաւ անկողին. երեսներին պինդ-պինդ ծածկեց, ինքը մնաց՝ արթուն լուռ. քունը փախաւ աչքերից... էլի այլանդակ, էլի ահաւոր, սարսափելի պատկերներ... երեսը ծածկեց վերմակով, գլուխը կոխեց խորը, որպէս զի չտեսնէ այդ. ի զճւր. նա աչքերը խփեց քնել ձևացաւ. բայց քունը խուսափում էր աչքերից, սև մտքերի ժխորը կուտակուում էր գլխում, ահաւոր պատկերները բազմանում էին առաջը...

— Ձեր տիրոջ գլուխը ուտէք, մոմաց նա ու լոնց, աչքերը փակեց, երեսը ծածկեց. ուզեց վանել իրան պաշարող՝ խճճուած երևակայութիւնները... ի զճւր...

Կէս գիշեր էր, այնուամենայնիւ Նիսիի չքնեց, շատ տանջուեց, շուռ ու մուռ եկաւ անկողնում. տեղաշորը ասես փշերով ու ասեղներով լինէր ցանուած, որ կարծես ծակծկում էր նրա մարմինը ու շուռ ու մուռ տալի... Նա նմանում էր այն թռչուններին, որոնք ծուար արած անքուն հսկում են ձագուկներին, պաշտպանելու որևէ վրտանգից, գիշերային գիշատիչ թռչուններից. դրա երեսներին էլ վտանգ սպառնացողը՝ սողն էր, իր մահուսարսափով զինուած, որ սողոսկել էր ներս, ուզում էր կոտորած անել...

Երեսները քնել էին մշմշալով, ամեն ինչ մոռացած. քունն էր երջանկութիւն այս տան համար, բայց նա էլ չէր մօտենում՝ տառապողի տանջուած ցաւոտ աչքերին...

Խրճթում խաւար է ու լռութիւն. միայն ճպուռն էր, որ իր ձայնով խռովում էր խաղաղ լռութիւնը:

Երեխաներից մէկը զարթնեց՝ Թնդ-Թնդաց, լաց եղաւ, կամաց-կամաց ձայնը ուժեղացրեց...

Մայրը լուռ է, չի խօսում:

— Հաց, սոված եմ... մըմնջաց երեխան ցաւոտ շեշտով:

Մայրը լսում է, չի խօսում. լաց կլինի ու կլռի, մտածեց նա:

Բայց և այնպէս երեխան հետզհետէ բարձրացնում էր ձայնը ու բացականչում՝ «սոված եմ»...

— Ի՞նչ է, Ներսո ջան, վերջապէս հարցրեց մայրը:

— Սոված եմ...

Չորս տարեկան երեխայ էր Ներսօն, հիւանդոտ վտիտ մարմնով. այդ հասակին դեռ ոտքի չէր կանգնում, ամբողջ օրով մի տեղ նստացնում են, և նա տեղից չէ շարժւում: Չափազանց շատակեր էր ու լալկան. երբ սկսում էր լալ, էլ ձայնը չէր կտրում ու շարունակ միակերպ լալիս էր անընդհատ:

— Քնիր, Ներսօ ջան, հաց չունենք, քնիր...

— Ձէ, սոված եմ, հաց... հաց տուր...

— Քնիր, բալաս, քնիր. հաց չկայ... սակայն այդ խօսքերը Ներսօին չէին կարող հանգստացնել. նա շարունակում էր աղիողորմ՝ լալ ու հաց ուզել:

Մայրը տեսաւ որ գուր է հանգստացնելու ջանքեր գործ դնելը, երեխին գրկեց, սղմեց կրծքին, գուրգուրեց, փաղաքջեց. ի դժուր... հետևապէս Ներսօն չէ դադարում լալուց. տիրող խաւարը՝ աւելի ու աւելի սրտաճաք անում երեխային. նա չէ կարողանում տեսնել մօր երեսը, իրան շրջապատող առարկաները. նրան ամեն առարկայ թւում է՝ թէ կենդանի է, կերպարանք ունի, իրան վախեցնում է. և աւելի է բորբոքւում, լալիս...

Մայրը ճարահատուած չգիտէ ինչ անել. մտածեց և վճռեց գնալ հարևանների մէկից հաց խնդրել, բերել մանկան ձայնը կտրել. բայց ի՞նչպէս հարևաններին անհանգիստ անել, քնածներին արթնացնել, բան խնդրել. դա շատ դժուար է, կփնթփնթան... մտածում էր նա, և վրձ-

ռեց զնալ, հազնուեց ու վճռական քայլերով մօտեցաւ զրան, բաց արաւ՝ նայեց շուրջը, նկատեց, որ մի կենդանի, զոյգ բոցավառ աչքերով, դէպի իրան է գալիս... Թուլացաւ, մագերը դիզացան, սիրտը բաբախեց, աչքերը ասեւ մթնեց, ծնկները ծալուեցին... ուժասպառ շեմքից մի քայլ ետ կանգնեց ու դուռը ծածկեց, էլ չկարողացաւ փակը ամրացնել. գետնին նստեց ու մէջքով սղմել սկսեց դուռը որքան ոյժ ունէր, պի՛նդ, պի՛նդ...

Երեխան դեռ լալիս է բարձրաձայն, նրա ձայնից միւսներն էլ, թառժաժ էին եղել, հանգստացնում էին նէրսօին...

Նղսօն ուշի գալով, շփոթութիւնից զգաստացաւ, վեր կացաւ, զրան փակը ամրացրեց ու էլի սղմեց մէջքով:

—Օ՛յ, անտէր մնաս, գէլ, մոմուում է նա,—ինչքան վախեցայ, ճոնքերս թուլացան, սիրտս կտրուեց... Ծ. հալբաթ դա էլ սոված է... զրան էլ քաղծածութիւնն է ստիպել գիւղամէջ մտնել... մի բան ճանկելու՝ սոված փորի համար... վո՛յ անտէր մնաս... խեղճ կենդանի, սոված է... քաղցածը ամեն բան կ'անէ... կպատառոտէր, եթէ չտեսնէի, անշուշտ կպատառոտէր... սովածը չի ուզի մեռնել, ձեռքը մի բան ընկաւ կըբըբըի, իրան կերակուր կը շինի... ա՛յ, հէնց ես, ինձ էլ քաղցն է ստիպել էս կէս գիշերին դուրս գալ՝ հաց խնդրել... իսկ զրանք համից խընդրեն... ուրեմն պէտք է պատահածին պատառոտեն... խեղճ քաղցածներ... քաղցը ստիպում է՝ ամեն միջոցի դիմել, գողութիւն, աւազակութիւն, մարդասպանութիւն անել... Ծֆ, սո՛վ, սո՛վ. անիծուես դու, սով: Նա հեռացաւ դռնից: — Ծաւ տեսնողը ցաւը կ'հասկանայ... այսպէս երկար խօսում էր Նղսօն, երբ Անուշը խնդրեց պարկել. նա նորից անկողին մտաւ, անիծելով այս չար գիշերը:

Երեխան երկար լալուց ձայնը խզուել էր. հիմա հանդարտ նււում էր:

Նղսօն յիշեց ամուսնուն, երեւակայեց նրա վիճակը,

դրութիւնը. և մտայոյզ, վախեցած սրտով ծածկեց երեսը ու տազ արաւ:

Դրսեւ խենթ քամիները շարունակում էին հչալ, մոնչալ. գայլերը՝ ոռնալ. շները՝ կաղկանձել... համերգը կատարեալ էր:

Խրճթում թանձր խաւարը սկսել էր բացուել, առաւ-կաները գծազրուում էին անորոշ կերպով. երդիկից ներս էր ընկնում մի աննշմարելի լուսաւորութիւն...

Հուսադէմ էր:

IV

Առաւօտեան Անուշը զարթեց, հագնուեց, օջաղը վառեց, հարկանների դռներն ընկաւ՝ հաց ճարեց, տուեց երեխաներին... Մայրը վախից հիւսնդ էր. դողում, լքլքում էր, մարմինը թուլացել անզօրացել էր... Անուշը մօտեցաւ մօրը՝ հարցնելով.

— Հաց բերեմ քեզ համար, մայրիկ:

— Ձէ, որդի ջան, ինձ հացը էլ կուլ չի գնալ... ջանս դողը բռնել է... սրտածաք եղայ գիշերը, թէ որ ապրեմ՝ մեծ բաղտաւորութիւն կըլինի... ախ բալէք, կոտոլ բալէք... և նա հեկեկաց. — Անուշ ջան, դարձաւ աղջկան, — գնա առուիցը ջուր բեր, խմորի համար պատրաստութիւն տեսնենք, թաղարէք անենք, որ հիմա հայրդ կըգայ, ալիւր կառնի... դէ գնա բալաս, դէ շուտ, գնա...

Անուշը լալիս էր մօր խօսքերի վրայ. «Թէ որ ապրեմ», ի՞նչ է նշանակում այդ. նա թողեց մօրը հեռացաւ, կուժը ուսեց և դուրս ելաւ տնից...

Նիսոն տնքում էր վախի ցաւից. յիշեց գիշերուան արկածը, գայլի գոյգ աչքերը, բոցավառ կրակոտ աչքերը, որոնց մէջ ասես չարիքն էր քրքշում և քաղցածութիւնը արտայայտում. յիշեց և իրեն պատած ահ ու դողը, վախ ու սարսափը... ամբողջ մարմնով սարսռաց, դողաց, սիրտը թպրտաց... Նորից ուշի գալով մտաբերեց ամուսնուն, մտածեց նրա վտանգաւոր ճանապարհի մասին:

—Տեսնես կովը ծախեց, թէ չէ, շշնշում էր նա,—
գալիս է, թէ ոչ. ան էն մարդակեր սարը, էն գէշ ճա-
նապարհը, էն բուք բորանի հնոցը, եարաբ գալիս է, և
մի խորունկ հառաչեց...

Ներս մտաւ Անուշը, կուժը ուսին, կապտուած դէմ-
քով. ջուրը դատարկեց, տաքացաւ. նայեց մօր տխուր
մոայլ դէմքին, սիրտը լցուեց... կուժը վերցրեց ու նորից
դուրս ելաւ...

Հարեաններից՝ ոչ ոք չէր մտնում խեղճերի բնակա-
րանը, խօսում հետները, յոյս տալի... չէին օգնում գոր-
ծով, գոնէ՝ յոյս տալին, լոկ խօսքով մխիթարէին, որոն-
ցով փոքր ինչ թեթևանում է վիշտը... Ի՞նչ գործով էին
օգնում, Ի՞նչ խօսքով. անգութներ էին ու անխիղճներ...

Ցաւի աշխարհում մարդկանց անտարբերութիւնը ա-
ռաւել ցաւ է, սպանիչ ցաւ:

Անուշը ջուրը կրեց, թթիւմոր պատրաստեց. մինչդեռ
մայրը ճգնում է ֆնալ անկողնում՝ շշմածի նման...

Ճաշը անցաւ. Արուսթը դեռ չկար ու չկար. ընտանի-
քի աչքը ճանապարհի էր, սպասում էին...

Քամին փչում էր կատաղի, մռնչալով լիզում ձիւնի
երեսը, ձեան փոշին ցրիւ տալի, լցնում փողոցները, մարդ-
կանց աչք ու բերան, մարդու մոլորեցնում...

Անուշը անհանգիստ դուրս ու ներս է անում, նայում
այն ճանապարհին, որտեղից պիտի գար հայրը. նայում
էր երկաթ, երկաթ...

Բայց հայրը չէր երևում, չկար, ուշացաւ. շատ ու-
շացաւ խոստացած ժամանակից. արդէն երեկոյ էր. շրդ-
թայագերծ հողմերը դռնում էին կատաղի...

V

Անցաւ մի գիշեր ևս. մի սպանիչ գիշեր, իր այլան-
դակ ամբողջութիւնով. կրկնուեցին ամեն գիշերուայ ե-
րևոյթները՝ գայլերը ոռնացին, շները կաղկանձեցին, քա-
միւնները փչեցին. երեխաները լաց եղան՝ հաց ուզեցին.

խորթում թանձր խաւարը թուխս նստեց... Եղանակն էլ իր ազդեցութիւնը ցոյց տուեց՝ բոլորին կծկեց, պարզկայ արաւ, անտանելի, պապանձեցնող, մեռցնող պարզկայ... Եղածն դարձեալ անկողնում է. վախիցաւ ծանրացել է...

— Անճու... լսուեց դրսից մի նուազ, բարակ ձայն.

Անուշը շտապով դուրս ելաւ. Եղօնց Ասօի պղծիկը՝ Գիւլօն էր, իր ընկերուհին, ցաւով էլ ընկերուհի, դարդով էլ, վշտով էլ. Անուշը մօտեցաւ նրան, բարկեց և հարցրեց.

— Ի՞նչ ես ասում, Գիւլօ ջան.

— Հայրս չեկաւ. քո հայրը չի եկել...

— Ձէ, մայրիկս էլ հիւանդացել է, երկու օր է անկողնի մէջ է, հայրս չեկաւ. մտքովս շատ վատ բաներ է անցնում...

— Իմ մտքովս աւելի վատ. ան, գիտե՞ս է՞ն սարը, շատ գէշ սար է, Անուշ, շատ...

— Մեր երեխէքն էլ սոված են, էսօր ոչինչ չեն կերել, սա՛նը մի կտոր հաց չունենք. շների, մկների ու հաւերի բաժինն էլ Աստուած շատ է համարել. քանի օր է ուրիշից ենք փոխ առնում, է՛ն էլ չեն տալիս... ան խեղճ ծնողներ, ի՛նչքան հոգս ունեն:

— Ա՛խ, Անուշ ջան, ես հենց գիտեմ էս աւեր գիւղում մենակ մենք ենք դժբախտ ու անճար. քո ասելով ձեր օրը մերից վատ է, ճվվէ...

— Գիւլօ ջան, ցուրտ է՝ գնանք տուն տաքացի...

— Ձէ, Անուշ ջան, գնամ, մայրս խաբարի է սպասում, անհանգիստ է, վատ երազ է տեսել. դէ ֆիաս բարի.

— Գնաս բարի...

Եւ երկու ընկերուհիները բաժանուեցին իրարից, վշտոտ սրտով ամենքը մի կողմ...

Տան շէմքում Անուշը տեսաւ մի ծիւղ ընկած էր գետին, վերցրեց, սառած էր՝ փէտացած մարմնով: Ձմրան ողորմելի զոհերից մէկն է, մտածեց նա ու ներս մտաւ.

— Մայրիկ, էս ծիւղը ցրտից սառել է, տես...

— Խեղճ կենդանի, սոված է եղել. բնից դուրս է եկել մի բան ճարելու, բայց ցուրտը անողորմաբար է վարուել... Ձմեռը իր ցրտով, դաժանութիւնով, կենդանի արարածներին չի ջոկում իրարից, ամենքի հետ էլ մի տեսակ է վարուում... Ծ. որդի, սա չար նշան է... սիրտս սկսեց թռթռալ, աչքերս սևանում է. ԾՖ... նա գլուխը քաշ գցեց ու մնաց լուռ:

Անուշը նայում էր մօրը շմածի պէս:

— Հայրիկդ չեկաւ. ջուրը, թթխմորը պատրաստեցինք, բայց...

— Ի՞նչ, մայրիկ...

— Է՛հ, որդի, հազար ու մի բան է անցնում մտքովս, մի գիտի... չեկաւ...

Գիւղում ճրագները վառուեցին, մթութիւնը իջաւ երկրի վրայ. վերևում աստղերը թարթեցին նսեմ փայլով, անտարբեր ցաւերին ու վշտերին:

Գիւղը լուռ էր:

Արութի տանն էլ անհունգիստ լուութիւն կար, խաւարի մէջ մայր ու աղջիկ էին արթուն. երբեմն փսփսում էին, երբեմն լուռ՝ մտքերի ետեից ընկնում, խորունկ խորհում...

Շունը հաջաց... ոտնաձայներ լսուեցին:

— Մայրիկ, հայրիկն է...

— Սոս, դողում եմ, երկիւղ է պատել ինձ, ինչ որ վատ բան եմ զգում...

Անուշը լռեց, շունը նոյնպէս:

Անցաւ կէս ժամ, մայր ու աղջիկ լուռ են. նորից շունը հաջաց, վրայ պրծաւ. ոտնաձայներ, խորհրդաւոր խօսակցութիւն է լսում...

— Հայրիկն է.

— Սոս...

Թրը՛խկ, Թրը՛խկ... դուռը թակեցին:

.

Թրը՛խ, Թրը՛խկ... այս անգամ աւելի ուժգին:

— Ո՞վ էք, ձայնեց Անուշը խաւարի միջից:

— Իսուռ բաց, որդի:

— Մայրիկ, հայրիկն է...

— Ձէ, նրա ձայնը չի...

— Ո՞վ ես... հարցրեց անուշը ջղախօրէն:

— Վարդանենց Մխօն:

— Հօրդ ընկերն է, բաց, հետը գնացողներից մէկը, առաց Եղսօն՝ փոքր ինչ զուարթացած և անկողնի մէջ նստեց:

Իսուռ ճոնչալով բացուեց. ներս մտան երեք մարդ՝ զինուորի մի հին վերարկուի մէջ փափաթած երկար ծանր բան երկուսով բռնած, վեր դրին գետին, և ծանր վշտալից «ախ» արձակեցին: Մէկի ձեռքինն էլ ճրագ էր:

— Ախպէր Մխօ, Արութը թէր է, խզուած ձայնով խօսեց Եղսօն:

— Ա՛խ քուրբիկ... զուլում պատահեց...

— Ի՞նչ, ցնցուեց Եղսօն:

— Օ՛, քուրիկ... ահա նա, Մխօն ձեռքը պարզեց դէպի գետին դրած փաթաթը ու դառն դառն հեկեկաց:

— Վոյ, տունս քանդուել է, ծղրտաց Եղսօն անկողնից դուրս սողալով...

Վայ, հայրիկ ջան... ճչաց Անուշն ու ընկաւ հօր դիակի վրայ հեկեկոցից խեղդուելով:

Շփոթութիւն տիրեց. վայ, վոյը ընկաւ...

Քուրիկ, քուրիկ... բղաւում է Մխօն:

Եղսօն լուռ է. անզգայ, ուշագնաց է եղել. ջուր ցանեցին երեսին, գլխին. ականջները քաշեցին... հազիւ հազ ուշի եկաւ՝ թուլացած կիսամեռ:

Անուշը շարունակում էր ճչալ:

— Հայրիկ ջան, հայրիկ ջան...

Իսկ մայրը աչքերը չռած հեռում է, արցունքը սառել չորացել են աչքերում. շշմած խելագարի է նման...

Այդ ձայներից երեխաները՝ զարթել, վրվռոցն էին ընկել...

Այդ իրիկունն գիւղը երկու գիակ մտաւ, երկու անձարի, երկու աղքատ տառապեալի զիակ, որոնց ընտանիքների աչքերը՝ յուսով յառած էր ճանապարհին. անցրին օրեր, գիշերներ, անհանգստութեան մէջ, և անհասկացներ, որ գնացել էին՝ ոտքով, ողջ առողջ. այժմ... այժմ վերադարձել են՝ սայլով անկենդան, մեռած, աշխարհի ցաւերից ազատուած:

Միօն և միւս երկու ընկերը՝ մնացին մինչև լուսաբաց:

Առաւօտեան հարեանները իմացան սոսկալի գոյժը, որ առանց արտասուքի չէին լսում:

Արութի տունը՝ կամաց-կամաց հարեաններով լցուեց. սկսեցին հարց ու փորձ անել դէպքի մասին. Միօն, որ երեքի մէջ աչքի էր ընկնում հասկացողութեամբ, պատմել սկսեց.

— Այստեղից գնալուս, ճանապարհին շատ ցուրտ էր, մարդու մարմինը փշաքաղուում էր սարսուում. հասանք ճիւղը, Արութը իր կովը ծախեց 17 մանէթի. Ասօն իր եզը՝ 23-ի: Յետոյ մտանք խանութները, չոթ կտոր առանք՝ մեզ երեքիս համար, նա ցոյց տուեց ընկերներին,— իսկ խեղճ Արութն ու Ասօն՝ ոչինչ չառան. և որովհետեւ մութը ընկել էր, մինչև մեր առուտուր վերջացնելը, գնացինք՝ մի բարի մարդի գոմում գիշերեցինք. թշնամիս չլի ընտեղ, ինչքան կեղտոտ էր, տաւարի աղբի հոտը խեղդում էր, Աստուած հեռու տանի... դէ թող էն էլ քնել համարուէր... Առաւօտը վեր կացանք, ճամբա ընկանք. շատ վատ աւինդ էր, թիփի, բորան-բորեազ էր բարձրացել. ձնի փոշին լցւում էր ճանապարհները, մարդու երեսով տալի, բերան աչքեր լցնում, մարդ մոլորեցնում... Ընկերներին առի՝— ետ դառնանք, թիփախեղդ կըլենք... Արութն ու Ասօն չը լսեցին:

Մեր երեխեքը սոված, աչքերը ճամբի, մեղ են սպասում, ասացին ու երկուսով շարունակեցին քայլել արագ-արագ, գնալով դէպի բուքի սառը ծոցը, բորանի պաղ հնոցի արգանդը... դբա մահը... Մենք երեքով ետ դառանք շհարը, մի օր անցրինք, էլի գիշերեցիք. նոր միւս առաւօտ ճամբա ընկանք, օրը քիչ կաւող էր. հասանք սարի գլուխը, որ պիտի անցնէինք էս կողմը... տեսնենք մէկը ընկած է երեսի վրայ, փռուած... մօտեցանք... Ասօն էր՝ սառած-փետացած, անշունչ. մենք դարգանդեցինք, մազերնիս դիզացան... էլ ի՞նչ կարող էինք անել... նայեցինք՝ էս ու էն կողմ՝ սայլ, ֆուգօն չկայ... իրտեղից պիտի լինէր, ի՞նչ դուրս կըգար էդպէս օրը... յանկարծ աչքովս ընկաւ մի փափախ, ճամբի դրաղին... երեքով թեքւեցինք էն կողմը... փափախը վեր կալանք, գլուխ երեւաց, ամբողջ մարմինը ձնի հաստ շերտով էր ծածկուած, միայն գլուխն էր բաց փնացել... ձնի դամբարանը չէր ուզեցել տառապող գլուխ թագցնել տակը... շարժեցինք, քաշեցինք Ասօի մօտ, դա էլ—Արութն էր, ջրատար խեղճ Արութը... նրա պէս՝ սառած ու չորացած... Մենք նմանում էինք կռուի դաշտում դիակ հաւաքողներին. այդ թշնամին աւելի անողորմ էր եղել, առանց վիրաւորելու մարդկանց հուպ էր տուել, բերան աչքեր ձնով լցրել, սառցրել... վերևում ագռաւները կռոււմ էին, խելագար պտուտներ անում, սովածէին. սառած թեները բաց, ձնի երեսին փռուածներ էլ կային... Ես գնացի շհարը մի սայլ լծել տուի ու բերի... շինե(ները¹⁾) շինեցինք դազաղներ, սայլը եղաւ դազաղատար... և մենք՝ երեքով լուռ ու մունջ յուղարկաւորներ... ակները գլորւում էին ձիւնը ակօսելով, ցաւոտ ճռնչալով... նրանք ասես ողբում էին իրանց մէջքի բեռի համար... ագռաւները վերևում կռոււմ էին՝ սոված, ցրտից ճնշուած... Մութ ընկաւ. հասանք այստեղ... դէ ի՞նչ անենք. մենք բոլորս էլ ցաւի որդիք ենք, ծնուել

¹⁾ Վերաբերու.

ենք ապրելու ու մեռնելու համար, բայց վաճ Էն ապրելու, շունը մեզնից լաւ է ապրում. մեռնում ենք շնից բեթար. ցաւը մեզ է բաժին, մենք ցաւին... ողորմի իրանց՝ տանջուեցին, ցաւ տեսան և մեռան... Էհ, մենք էլ մի օր՝ շանսատակ կըլենք... վերջացրեց Մխօն, աչքերի արտասուքը սրբելով:

Ունկնդիրները, որ լացակամած լսողութիւնները լաւած՝ լսում էին, «միւս միւս» արին, փստոսացին, ոմանք էլ լաց եղան...

Այրիացած Նդսօն՝ աչքերը չռած, հեռւ է. մի բառ անգամ չէ կարողանում արտասանել. նայում է երեխաներին, աչքերը սղմում. բայց կաթիլ չէ ընկնում...

Անուշը մղկտում է, լալիս. բոլորն էլ հետը միակերպ մըմնջում են...

Այդ օրը՝ երկու թիփախեղդ եղածներին՝ Արուսիկն ու Ասօին թողեցին:

VI

Միւս օրը, Արուսիկ տունը դարձեալ լիքն էր հարեւաններով. դարձեալ տիրում էր նոյն սուք շիւանը՝ աւելի աղէտալի, աւելի ողբալի...

Քահանան եկաւ տիրացուն հետը... մի քանի մարդ մօտեցան տէրտէրին.

—Տէրտէր ջան, աջիդ դուրբան, փող չկայ, էս մէկին առանց «թաղմահարկի» թաղի, եղած 17 մանէթը Էն ողորմած Արուսիկ վրայ ծախսուեց, կապէկ չմնաց...

Տէրտէրը ձեռքը շարժեց, խռպոտ ձայնով ասաց.

—Էղպէս բան չկայ, դուք բարեկամներդ կարող էք տալ, ես ինչ մեղաւոր եմ, որ չկայ. մեռելը էլ հոն գիտա կըմնայ գերեզմանի տակ, որ առանց թաղման վարձի թաղուի:

—Այդ էլ դրուստ է, տէրտէր ջան, բայց որ չկայ...

—Ճարեցէք... ասաց տէրտէրը վճռական:

Անուշը լալիս էր. մագերը փետտելով, կուսական գլուխը ծեծելով՝ ճշում.

—Անտէր, որբ մնացի՜նք...

Միօն մի անկիւնում նստած մոմռում է.

—Ա՛յ, գետինը մանի էդպէս տէրտէրը, գետինը մըտնեն էսպէս հարկանները, որ միայն մեռած ժամանակ են մարդու ցաւում. ո՛ր էիք դուք, երբ խեղճ մարդը սոված դռներն ընկած հաց էր մուրում... հիմի հաւաքուել էք՝ թէ ի՞նչ. ցոյց տալու, որ մենք ցաւում ենք էս խեղճ ընտանիքի՛ն... առերես, կեղծաւոր մարդիկ, արտաքուստ ցոյց էք տալի՛ ցաւակիցներ ենք, իսկ ներքուստ՝ ո՛վ գիտի... Է՛հ մենակ սրանք չեն էսպէս, աշխարհս հէնց այդպէս է, մարդու կենդանի ժամանակ՝ բանի տեղ չեն դնի, դրութեան մէջ չեն մտնի... իսկ որ մեռաւ՝ կցաւեն, կըլշկշան, կափսոսեն, «խեղճ մարդ» կասեն ու կմոռանան իրանց անտարբերութիւնը՝ նրա կենդանի ժամանակ... մարդիկ տարօրինակ բաներ են... և նա դուրս գնաց տէրտէրի երեսին մի արհամարհական հայեացք ձգելով...

Անուշը ճշում է.

—Մայրիկ ջան, մայրիկ...

Ամբողջ հեկեկում է. տէրտէրը կարդում, տիրացուն ձայնակցում...

Դազաղը դուրս բերին, տարան եկեղեցի, այնտեղից պիտի տանէին դէպի յաւիտենական հանգիստը, ուր էլ երբէք դառնութիւններ, վշտեր ու կսկիծներ չէ տեսնելու. չէ տեսնելու անողորմ, անխիղճ մարդկանց արարքները, ձմրան ու գարնան՝ լաւ ու վատ օրերը... այնտեղ հանգիստ է, այնտեղ խաղաղ է... այստեղ է, որ անդորրութիւն չկայ, այստեղ է՝ որ խեղճ ճնշուածներ, խեղճ սովածներ...

Այդ էլ Նղսօի դազաղն էր, որ իր մէջ պարտկել էր տարիների տառապանքի տակ ճնշուած մարմինը:

Որբութեան գիրկը նետուեցին չօրս թուլակազմ մարմիններ...

Ձմեռը շարունակում էր իր սաստկութիւնը: